

ANADOLU İNANÇ ÖNDERLERİNİ BESLEYEN ESKİ İNANÇ SİSTEMLERİ, DİNLER, İNANIŞLAR **

Doç. Dr. Erman ARTUN

Orta Asya'dan gelip Anadolu ve Rumeli'ye yerleşen Türkler, kendi kültürlerini de yeni coğrafyaya taşıdı. Anadolu coğrafyası, bir çok uygarlığın, din ve inanç sistemlerinin bulunduğu kültürlerin ortak kaynağı olmuştur. Türk kültürü, İslamiyet ve Anadolu kültürüyle tanışınca yaşama bakış ve değer yargıları yeni bir içerik ve nitelik kazandı. Anadolu inanç önderlerinin yaydığı düşüncelerde pek çok eski din, inanç sistemleri ve inanışlar, yeni inanç örgüsü altında devam etti.

Anadolu'da anlatılan menkıbelerde, efsanelerde, yadır, türbe ziyaretlerinde, mevsimlik törenlerde, hayatın geçiş dönemi inanış ve pratiklerinde, halk hekimliğinde, çeşitli törenlerde vd. bir çok inanışın bütün canlılığıyla yaşadığını görüyoruz. Yaşayan inançları sağlıklı değerlendirebilmek için İslamiyet öncesi inanç sistemlerini, dinleri, inanışları incelemek gerekir. Yaşayan inanışların kökeni konu edildiğinde, Anadolu'yu aydınlatan inanç önderlerini besleyen, Türklerin eski inançlarına kısaca değinmek gereklidir. Eski Türklerin inançları nelerdi? Bu inançların yapı ve fonksiyonları nasıldı? İslamiyet'i kabul edip İslami kültür dairesine girdikten sonra yeni coğrafyada yeniden yapılanmadan önceki şekilleri nasıldı? İnanışların bir kısmı İslami renge bürüntürken yapı değişikliğine uğrayıp yeni fonksiyonlar kazandı mı?

İnanç, bir düşünceye bağlı bulunma, bir dine inanma, iman, birine duyulan güven, itimat, inanma duygusu, inanılan şey, görüş ve öğrettir (ML, 1971:300,c.6). Din ve inanç kavramları birbirinden farklıdır. Ayrıca, din denen toplumsal kurum, inanç ve tapınma olmak üzere iki bölümden oluşur. Her iki bölümün temelinde de kutsallık ve yasak kavramları yatar (Turan,1994:84).

Türkler; tarihleri boyunca birbirinden farklı birçok dinin veya inanç sisteminin etkisi altında kalmıştır. Orta Asya'daki en eski Türk topluluklarının inanç sistemleri atalar kültü, tabiat kültürleri ve Gök Tanrı kültü olmak üzere üçlü bir din anlayışından oluşmaktadır. Bunlardan atalar kültürünün çeşitli es-

**Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri, TÜRKSEV Yayınları, Ankara, 2002

ki Türk zümreleri arasında en köklü ve en eski inançlardan birisi olduğu söylenebilir. Atanın öldükten sonra ailesine yardım edeceği inancından doğan, korku ve saygıyla karışık bir anlayıştan oluşmaktadır. Atalar kültü, Budizm ve Maniheizm gibi yabancı dinlerin yayılmasından sonra da Türkler arasında kuvvetinden bir şey kaybetmeden varlığını devam ettirmiştir.

Totemciliğin Orta Asya Türkleri arasında da yerleşmiş olduğunu gösteren birçok kayıt bulunmaktadır. Bunların başında, kimi yaratıkların ya da nesnelere totem olarak kabul edilmiş olması gelmektedir. Totem, topluluğun geldiği, türediği kabul edilen kutsal varlıktır. Topluluğun atası sayılır (Tezcan, 1996:114). Totem ile insan arasında yakın bir ilişki vardır. Totem olan hayvanı öldürmekten ve yemekten kaçınılır. Aynı toteme bağlı kişiler arasında evlenme yasağı vardır (Roux, 1970, Akt. Avcıoğlu, 1995:401). Totem, her şeyden önce klanın atası, koruyucusudur (Freud, 1971:50). Totemi oluşturan insanlar, tek bir aile ve kan kardeşi sayılır (Tezcan, 1996:115).

Türklerden bir grubun kurdun ata olarak tanıdıkları, Göktürklerin kurttan türedikleri hakkındaki efsanenin Çin kaynaklarına kadar geçtiği bilinmektedir. X. Yüzyılda Abbasoğulları döneminde Türklerin yaşadığı bölgeleri gezmiş olan Arap bilgini İbni Fadlan, Başkurt Türklerinden bir kısmının yılan, balığa, turnaya taptıklarından söz etmektedir. XI. yüzyılın Arap tarihçilerinden Gardizi de Kırgızlar içerisinde ineğe, kirpiye, saksığana ve şahine hatta ağaçlara tapanların bulunduğunu anlatmaktadır (Turan,1994:98). Bazı kaynaklar, Türklerde kurdun saygıdeğer bir simge sayıldığını fakat ona tapılmadığını, ayrıca totemci ailede ana hukukunun hakim olduğunu oysa Türk ailesinin ataerkil bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştır (Tezcan,1996:115).

Eski topluluklar, hayvanlar, bitkiler, kayalar, dağlar, ırmaklar, yıldızlar gibi çevrelerinde bulunan her şeyin bir ruhu olduğuna inanmaktaydılar. Bu inanca göre, ruhun bedene bağlı olduğuna inanılır. Ruh, bedeni bırakırsa beden ölür. Ölen kişinin ruhu, yine de cesedine bağlı kalır. Ölümler yaşamaya devam ederler, saygı isterler. Yiyip içmek isterler. Bu nedenle ölenlerin mezarlarına sevdikleri yiyeceklerle, yaşarken beğendikleri eşyalar, araçlar konur (Tezcan, 1996:115). Tahtacı Türkmenlerinde günümüzde de süren elbiseyle ve bazı eşyalarla gömülme inancı sürmektedir. Canlılığın temel özelliklerinden biri olan büyü ve falın Türkler arasında da uygulandığı bilinmektedir. 921-922 yıllarında Oğuzların yanına gitmiş olan İbni Fadlan, onların hastalığın kötü ruhların etkisiyle meydana geldiğine inandıklarını belirtmektedir (Turan, 1994:104).

Eski Türklerde, insan ruhları genellikle kuş biçiminde düşünölmüştür. İnsanlara can vermeden önce bu ruhlar, gökte kuş olarak yaşarlar. İnsanlar ölünce göğe uçarlar. Dede Korkut'ta Deli Dumrul, kara kılıcını sıyrıp saldırınca, Azrail bile güvercin olup pencereden çıkıp gider. Kırgızların Er Töş-tük destanında bir yiğit, "Bu yedi kuş benim ruhumdu, benim nefesimdi" demiştir. Diğer taraftan, Orta Asya'da ruhlar, hayvan ve genellikle de kuş biçiminde düşünölmüştür. Şamanın gök yolculuğunda yardımcı ruhları, kuş ya da kanatlı hayvanlar olarak temsil edilmiştir (Avcioğlu, 1995:345).

Şamanizm'den önceki Türk inançları içerisinde önemli bir yeri olan tabiat kültürleri ise, yer ve gök kültürü olmak üzere ikili bir görünüm almaktadır. Eski Türkler tabiatdaki bütün varlıklarda kavranamayan bazı gizli güçlerin bulunduğunu düşünerek dağ, tepe, taş, kaya, ağaç veya su gibi nesnelere canlı kabul etmişlerdir. Atalar kültürü gibi tabiat kültürleri de Türk'lerin çeşitli dinlere girip çıkmalarına rağmen varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir (Ocak,2000:40, Eliade,1987: 202).

Şamanizm, trans durumuna geçebilme yeteneğindeki kimselerin, doğaüstü varlıklarla ilişki kurarak onların güçlerine sahip olmalarından bu güçleri toplum adına kullanmalarından ve bu amaçla yapılan dinsel-büyüsel pratik ve törenlerden ibarettir (Örnek,1988:48). Şamanlar; sihirbazlık yapan, hastaları iyileştiren, gaipten ve gelecekte haber veren, ruhları bedenlerini terk edip tekrar dönen, at üstünde göğe yükselip tanrıyla konuşan, doğa güçlerini istediği gibi yönlendiren, ateşin yakıcılığından etkilenmeyen, ölmüş hayvanları kemiklerinden tekrar diriltten, kadın-erkek ortak ayinler yapan ve tahta kılıçla savaşan insanlardır (Boyle, 1974, Akt:Ocak, 1983:95). Şamanizm bir din değil, büyü sistemi olarak yerleşip yayılırken Türkler arasında daha önce mevcut olan atalar kültürü, tabiat kültürleri ve Gök Tanrı inancını, Budizm, Maniheizm gibi dinlerin bazı inanç ve merasimlerini benimsemiştir (Ocak, 2000:53).

Şamanizm inançına göre, şamanların temel görevlerinin ve özelliklerinin sihirbazlık ve büyücülük olduğu da bilinen bir gerçektir (Ohlmarks, 1966:208, Akt. Ocak, 1983:98). Şamanların hastaları tedavi ederken, onların kötü ruhlarla nasıl savaşmışlarını ve nasıl hasta olduklarını temsil eden ayinler, soyut ritüeller ve simgesel işlemler yaparlar. Şaman bir psikanalist gibi, hastalığa neden olan durumun yaşandığı ilk ana, yani geçmiş yaşantıya dönüp o anı tekrar yaşatarak psikolojik arınmayı amaçlamaktadır. Böylelikle psikolojik kökenli hastalıklar sağaltılmaktadır (Levi-Strauss, 1993:51, Akt. Kaya, 2001:213).

Şamanizme ait motiflerin birçoğuna eski Türk topluluklarında da rastlanmaktadır. Örneğin, "Menakıbu'l Kudsiye"de Baba İlyas'ın ileri gelen halifelerinden Hacı Mihman'ın hangi hastaya nefesi ererse mutlaka iyileştirdiği ve bu kerametın şeyhi tarafından kendisine verildiği anlatılmıştır. Vilayetname-i Otman Baba da ise, Otman Baba'nın misafir olduğu Musa Beğ adındaki kimsenin tekkesinde, civardaki hastaları yanına çağırıldığı ve onları iyileştirdiği hikaye olunmuştur (Ocak, 1983:100). Diğer taraftan, "gelecekten haber verme motifi" ne örnek olarak, Hacı Bektaş'ın kendini Sulucakara-öyük'ten Kırşehir valisi Nuruddin Caca'ya makamından azledileceğini ve işkence göreceğini bildirmesi ve söylediklerinin aynen çıkmasını verebiliriz. "Ruhun bedeni geçici olarak terk etmesi motifi" hakkında ise iki ünlü menkıbe vardır. Bunlardan ilkinde göre, Baba İlyas'ın oğullarından Yahya Paşa, istediği zaman "bir sipahinin atını koyup gitmesi gibi" bedenini terk edip bir süre sonra tekrar dönerdi. Otman Baba ise, zaman zaman tekbir getirip namaza başladığı an, cisminden çıkıp gider, bir süre sonra tekrar cismine girerek rüku ve secde yapardı. "Göğe yükselip tanrı ile konuşma motifi" ile de sık sık karşılaşmaktayız. Örneğin, Aşık Paşa'nın kerametlerini anlatan bir menkıbede, tıpkı Hz. Muhammet'in miracı gibi, Allah katına çıkarak onunla bizzat görüştüğü ve gizli alemleri baştan başa seyrettiği anlatılmaktadır (Ocak,1983:100).

Türklerin girdiği yabancı dinler arasında onları en çok etkileyen inanç sistemlerinden birisi Hindistan kökenli Budizm'dir. En belirgin özelliği, tapılacak üstün bir varlığa yer vermemesi olan Budizm, her şeyin serbestçe incelenmesi, denenmesi esasına dayanan bir öğreti veya felsefe niteliğindedir (Turan,1994:104). Temel inancı olan tenâsüh (ruh göçü) gereğince canlılar, "nirvana"ya (ebedi mutluluk) ulaşmaya kadar öldükten sonra değişik kalıplarda birçok kez yeniden dünyaya gelirler (Ocak, 2000:66).

Hindistan ve Çin'le olduğu gibi, Orta Asya'nın çok eskilerinden beri İran'la da münasebeti olması nedeniyle Türkler, bu kültürün dinlerinden de etkilenmişlerdir. Türkler arasında geniş bir taraftar kitlesi elde eden bu İran dinleri, Zerdüştlük, Mazdeizm ile Orta Doğu'nun çeşitli eski inançlarından, kısmen de Uzak Doğu dinlerinden oluşan Zerdüştlüğe tepki olarak ortaya çıkan Maniheizm'dir (Ocak,2000:66).

Göktürklerin Budizmi kabul etmelerinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, 763'te Uygur Kağanı Böğü'nün (760-780) Mani dinine girmesi üzerine bu din Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Yayıncısından ötürü Maniheizm adını alan bu dinde, maddeyi ve ruhu esas alan bir ikilik öngörülmüştür. Ana

düşüncesi iyilik ve kötülük arasındaki zıtlıktır. İyilik aynı zamanda ışık ve ruh; kötülük de karanlık ve beden demektir. Evren iyilik ve kötülüğün, insan ise ruh ve bedenin karışımıdır. İnsanlar, "aşk, inanç, yetkinlik, sabır ve hikmet" gibi beş erdem ile kötülüğe karşı durabilirlerdi. Işık gönderen güneş ve aya dua etmek ve oruç tutmak da yapılan ibadetler arasındaydı (Turan, 1994:105).

Türkler İslâmiyet'i kabul etmeden önce Orta Asya'daki tarihleri boyunca, Çin ve İran olmak üzere iki büyük kültür dairesinin etkisi altında kalmışlar, dolaylı da olsa Hindistan kültüründen etkilenmişler ve belirli çevrelerle sınırlı olmasına rağmen Yahudi ve Hıristiyan kültürü ile ilişkide bulunmuşlardır. Türklerin Orta Asya'daki kendi kültürleri özünde varlığını korumuş, ancak belirli ölçüde işaret edilen etkilerle beslenmiştir. Başta Oğuzlar olmak üzere X. yüzyılda kitleler halinde İslâm dinini kabul etmeye başlayan çeşitli Türk zümreleri, bu yeni ve tamamen farklı içerikteki dinin kültür çevresine dahil olmuşlardır. Yalnız Türkler İslâm kültürünü, kendi öz kültürleriyle yoğrulmuş İran ve Çin kültürünün etkilerini almış olarak benimsemişlerdir (Ocak, 2000:84).

Türkler, yukarıda değindiğimiz bu inanma sistemlerinin yanında semavî dinlerin de etkisi altında kalmıştır. Bu dinlerden Yahudiliği kabul eden tek Türk halkı Hazar'lardır. Yahudiliği benimseyen Hazarların bir kısmı eski Şamanizm'i korumuş, çok az bir kısmı da Hıristiyanlığı seçmiştir. Orta Asya Türkleri, daha Göktürkler döneminde Hıristiyanlık ile tanışmışlardır. Türkler, değişik etkenlerle çevrelerinde karşılaştıkları dinlerden bir çoğuna girdikleri halde bunlar arasında en sürekli olanı ve ulusal kültürü en çok etkileyeni İslâmiyet olmuştur (Turan,1994:105).

Kült, yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapımadır (Tezcan, 1996: 120). Kült; külte konu olabilecek bir nesne ve kişinin varlığı, bu nesne ya da kişiden insana zarar gelebileceğine ilişkin inancın varlığı, bu inancın sonucu olarak fayda sağlayacak, zararı uzaklaştıracak ziyaretler, adaklar, kurbanlar vb. uygulamaların varlığıdır (Ocak, 2000:113). Atalar kültürünün eski Türk toplulukları arasında en köklü ve en eski inançlardan biri olduğu söylenebilir. Hemen hemen bütün Kuzey ve Orta Asya kavimlerinde bulunduğu görülen atalar kültürü, Hun'lar zamanında tespit edilmiştir (Ocak,1983:26). Bilge Kağan kitabesinin sonunda yer alan kısımlar atalar kültürünün varlığının Göktürklerde de görüldüğünü göstermektedir (Ergin,1970:25). Atalar kültürü, ruhum bir bedenden ötekine geçmesi inancını benimseyen Budizm ve Maniheizm'in Türk'lere kabul görmesinde et-

kili olmuştur. Bu külte göre, çok yaşayan, bilgili, yönetici insanlar öldüğünde onların ruhları, ailesine ve toplumuna yardım eder ve onları korurdu (Ocak, 2000:62).

Günümüzde, Anadolu halkı, evliyaların yattığı yerlere (tekke, zaviye türbe, mezar, hazire, dergah vb.) gider ve onlardan yardım diler. Bu yardım işsizlere iş, hastalara sağlık vb. biçimlerde görülebilir. Fakat bu yardım isteğinin mutlaka inanılarak yapılması gerekmektedir (Kaya, 2001:200). Bugün hala Anadolu'da varlığını sürdüren, evliya, dede, baba inanışlarının kökenini atalar kültürüne bağlayabiliriz.

Araştırmalar, gök tanrı kültürünün, toprakla ilgisi bulunmadığı için ancak göçebe, avcı ve çoban toplumlarda mevcut olabileceğini, dolayısıyla bu kültürün kaynağının Asya bozkırlarında aranması gerektiğini göstermektedir (Ocak,1983:29), (Eliade,1975:63). Gök tanrı kültürünün hemen hemen tüm Orta Asya toplumlarında çok köklü bir inanç olması nedeni ile İslam sonrası dönemde de etkisinin sürdüğünü görmekteyiz. İslamiyet'e geçişi belli bir oranda kolaylaştırdığı söylenen bu kültürün, bazı İslami metinlerde örneklerini rastlanmaktadır. Dede Korkut Kitabı bunun en tipik örneklerindedir (Ocak, 1983:32).

Dağlar ve tepeler, tarihin bilinen en eski dönemlerinden beri, yükseklikleri, gökyüzüne yakınlıkları dolayısıyla insanların gözünde ululuk, yücelik ve ilahilik sembolü kabul edilmiştir. (Ocak, 1983:70). Diğer taraftan, Bektaşî Menkıbelerinde de dağ ve tepe kültüründen söz eden bazı örnekler bulmaktayız. Menakıb-ı Hacı Bektaşî Veli'de sürekli olarak bir Arafat dağından söz edilmektedir. Vilayetname-i Hacı Sultan'da, Hacı'nın daima yüksek tepeler üzerinde günlere yemeden içmeden ibadette bulunduğu belirtilmektedir (İnan, 1966:75).

Anadolu'da özellikle Alevi-Bektaşî topluluklarında dağ kültürüne ilişkin örnekler sıklıkla rastlanmaktadır. Hacıbektaş'taki Arafat Dağı'ndan başka Kırıkkale yakınlarındaki Hasandede Köyü'nün yakınlarında bulunan Denek dağı bunlardan biridir. Orta Asya Türklerinde olduğu gibi Aleviler de bu dağlara esrar dolu yerler ve kutsal yerler olarak bakmaktadırlar. Doğu Anadolu'daki Alevilerde de dağ kültürü önemli bir yere sahiptir. Bingöl Dağları üzerindeki Kaşkar Tepesi kutsal sayılmaktadır. Eski Türklerdeki dağ ve tepe kültürüyle ilgili motifler, sadece Bektaşî menkıbelerinde değil İslami devirde kaleme alınan önemli metinlerde de vardır. Dede Korkut Kitabı'nda kahramanlar sıkıştıkları zaman adeta canlı bir varlığa seslenir gibi dağlara seslenmiş-

lerdir. Aşık Kerem, Aşık Garip vb. halk hikayelerinde, dağlara hitap eden seslenişler vardır. Köroğlu sefere çıkacağı zaman dağ başlarına bakar ya da sefer sırasında geçit vermeyen bir dağla karşılaştığında tepedeki evliyaya yalvarır ancak dağ o zaman geçit verir idi (Boratav,1931:88).

Taş ve kaya kültürüne ait motifleri içeren tek menkıbe, Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli'dir. Buradaki menkıbelerin birinde anlatıldığına göre, Hacı Bektaş'ın evliyadan olduğuna inanmayan biri, elindeki bıçakla oradaki bir kayayı kesmesini ister. Hacı Bektaş da bıçakla kayayı ikiye böler. Adam bunu görünce kendisine mürit olur. Bu kerametın delili olan kayalar tekkeye kaldırılır ve gelip geçenler tarafından saygıyla ziyaret edilir. Bir başka menkıbede, aslana binip yılanı kamçılıyarak ziyarete gelen Seyyid Mahmud Hayrani'ye karşı Hacı Bektaş'ın, kızıl bir kayaya binerek karşılamaya çıktığı ve kayayı uzunca bir süre yürüttüğü hikaye edilir. Bugün türbeye 350 m. uzaklıkta bulunan bu kayanın gerçekten yürüttüğüne inanılır (Ocak,1983:78). Orta Asya' da İslam öncesi devirde Türklerde bazı taş ve kayaların kutlu sayıldıklarına ilişkin pek çok veri bulunmaktadır. Uygurların ünlü Kut Dağı efsanesi bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır (Ocak, 1983:79).

Ağaç, daima hayatın ve ebediliğin timsali olarak benimsenmiştir (Eliade, 1975:231). Eliade diğer tabiat kültürlerinde olduğu gibi ağaç kültüründe de ağacın maddi varlığının değil, özelliklerinin ve temsil ettiği gücün kült konusu olduğunu belirtmiştir (Eliade, 1975:23). Dede Korkut, er olsun avrat olsun herkesin ağacı saydığını ve çekindiğini belirtmiştir.

Eski çağlarda Orta Asya Türklerinde de bu kültürün hayli yayıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. (Roux, 1962, Akt. Ocak, 1983:85). Dede Korkut'ta Kazan'ın oğlu Uruz ağaç ile söyleşirken

"Başını alıp bakacak olsam başsız ağaç,

Dibini alıp bakacak olsam dipsiz ağaç"

diyerek, ağacın yeraltında ve yerüstünde sonsuza ulaştığını vurgular .

Radloff, İnan ve Roux, aşağı yukarı bütün Altaylı kavimlerde en çok çam ve kayın ağaçlarının kült olarak kabul edildiğini, bunları çınar ve servi ağaçlarının takip ettiğini belirtürken bu ağaçlara yapılan duaların İslamiyet sonrasında da devam ettiğini vurgulamışlardır. Bu dualardan dikkate değer biri şu şekildedir:

*"Altın yapraklı boz kayın
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın,
Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı,
Ak kuzu kurban ediyorum"* (Inan,1964:87).

Anadolu sahası, ağaç kültürünün Müslüman Türklerdeki en ilgi çekici örneklerinin ortaya çıktığı yerlerden biri olarak görülmektedir. Ağaç kültürü, Tahtacılar ve Yörüklerde yaygındır. Tahtacılar, geçimlerini ağaç kesmekle sağlamaktadırlar. Onların ağaçlara büyük saygı ve bağlılıkları vardır. Muharrem ayında ağaç kesmek yasaktır. Hafta içinde ise, salı günleri ağaç kesilmez. Yeniden işe başlayacakları zaman, ağaçlara dualar okunur. Tahtacılar en çok, sarıçam, ladin, köknar ve ardıç; Yörükler ise, karadut, çınar ve katran ağacını kutlu sayarlar ve hepsi de tek ağaçları kült olarak kabul ederler (Roux, 1962; Akt, Ocak, 1983:89).

Dede Korkut hikayelerindeki Kazanoğlu Uruz' un ağaca hitaben: *"Ağaç ağaç dir isem erilenme ağaç, / Mekke ile Medine'nin kapusu ağaç"* diyerek seslenir. Diğer taraftan, tarih boyunca "ağaç" ve "evliya" arasında kurulan ilişki de dikkat çekmektedir. (Ocak,1983:93) Anadolu'da tek olan meşe ve ardıç ağaçlarını ziyaret etmek, ayin yapmak, ağaç dallarına dilek çaputları asmak yaygın pratikler olarak varlığını sürdürmektedir. Ağaçlardan, yağmur duası, çabuk evlenme ve hastalıkların sağaltımı gibi nedenlerle medet umulmaktadır (Ocak, 2000:135). Ağaç üzerine yapılan bu pratik ve inanmalar da "ağaç kültürü" ne bağlanabilir.

Eski Türklerde inanç sistemi üzerine yazılı kaynaklarda, su ve ateş motifine ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyle özetlenebilir. Orhun Yazıtları'nda kutsal su kaynaklarından söz edilmektedir. Tahtacılar, suyu kirlettiği için abdest almaya karşıdır. Bununla birlikte, su gibi güneş ve aydan indiğine, yani gökten geldiğine inanılan ateş de kutsaldır. (Avcıoğlu, 1995:356).

Bektaşî menkıbelerinde en sık geçen şamanist motiflerden biri ise "ateşe hükmetmek" tir. "Menakıbu'l Kudsiye"de anlatıldığına göre, Köre Kadı adındaki Selçuklu kadısı, Baba İlyas'ı tahrik ederek ondan bir keramet göstermesini ister. Köyün ortasına büyük bir ateş yakıtılarak müritlerinden birkaçının bunun içine girmesini, yanıp yanmayacaklarını görmek istediğini belirtir. Bu talep üzerine ileri gelen müritlerinden Oban, şeyhten izin isteyerek ateşin içine girer. Fakat ateş onu yakmaz ve ne yana yürürse orada ateş söner (Ocak, 1983:117).

Anadolu'da ağaç kültürünün kalıntıları hala yaşamaktadır. Adana'da Dört-yol ile Çay arasındaki "Cennet Ana" adlı yerde bulunan ağaç hasta çocuklara öptürülür. Tahtacı kadınlar ağaca sarılıp kısırlıklarından kurtulmaya çalışırlar. Yörük boylarında ise, kutsal sayılan ağaçların yanında uzanılmaz (Avcıoğlu,1995:359). Yine Anadolu'nun pek çok bölgesinde, ağaçlardan deva isteme, dileklerinin gerçekleşmesi için çaputlar bağlama gibi pratiklere de sık sık rastlanmaktadır.

İçinde büyüsel gücün ya da cinin bulunduğu inanan taş, boynuz, pençe, post, deri, bez parçası, figür vd. gibi objelerden yararlanmak amacıyla yapılan çeşitli pratiklere "fetişizm", söz konusu objelere de "fetiş" denir. Büyü, yapma şey, etkileyici güç anlamlarını taşımaktadır (Örnek,1988:46). Nazar değmesin diye taşların takılması, evlere diken ve sarımsak asılması, başa kurşun dökülmesi, siyah tavuk kanı ile muska yazılması, büyü yapılması vd. olayları fetişizmin biraz değişikliğe uğramış pratikleri olarak yorumlanmaktadır (Uraz, 1994:205).

Büyünün amacı olumlu da olumsuz da olabilir. Örneğin, ak büyü yağmur yağdırmak, ekinleri büyütmek, avı bereketli kılmak, düşmanı öldürmek gibi kötülükleri önlemek, şeytani kovmak vb. için yapılır. Kara büyü ise, bir kimsenin başına felaket ya da ölüm getirmesi beklenen uygulamalara verilen addır (Tezcan, 1996:120-121).

Günümüzde sıklıkla rastlanan, okunmuş pirinç, tuz, şeker ya da benzeri maddelerin yenilmesi, yutulması, muskaların giysilere iliştilmesi, duaların yazılı olduğu kolyelerin, yüzüklerin takılması vb. inanmaların birer "temas büyüü" uzantısı olabileceği de düşünülmalıdır.

İlkel insana göre, yeryüzünde bulunan her varlık bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Ayrıca, bir cisim birden fazla görünüş altında da bulunabilir. Bununla birlikte, cisim farklı görünümlere sahip olabilir fakat bunlar geçicidir. Cismin asıl özelliği değişmez. Şekil değiştirme genellikle üstün bir güç (Allah, sihirbaz, cadı, evliya vb.) tarafından, ya yapılan bir iyiliğe karşılık ödül ya da kötülüğe karşı ceza olarak gerçekleştirilmekte idi. Türk efsane ve masallarında, şekil değiştirme motifine ilişkin olarak "donuna girmek" deyiminin kullanıldığı görülmektedir. Bu efsane ve masallarda sıklıkla, "geyik donuna girmek" ve "turna donuna girmek" ten söz edilmektedir. Genellikle don değiştirme motifli bir hayvanın donuna girme biçiminde görülmektedir (Boratav, 1978:109).

Kaygusuz Abdal'm, şeyhi Abdal Musa'ya nasıl mürit olduğunu anlatan rivayete göre, Alaiye beyinin oğlu Gaybi, adamlarıyla ava çıkar. Bir ara güzel bir ahu görerek adamlarından ayrılır. Bir süre kovaladıktan sonra ön bacağından yanından onu okla yaralamayı başarır. Fakat ahu koşmaya devam ederek Abdal Musa'nın tekkesinden içeri girer ve kaybolur. Dervişler ahuyu görmediklerini söyleyip bir de şeyhlerine başvurmalarını bildirirler. Gaybi Bey, meydan denilen salona girer ve Abdal Musa'yı postunda otururken bulur. Kendisine durumu anlatır. Abdal Musa cüppesini yukarı kaldırır ve koltuğunun altındaki oku gösterir. Şaşkına dönen Gaybi Bey, affını ve müritliğe kabulünü ister (Ocak, 1983:155).

Alevi dedelerinden ve velilerinden sayılan Hasan Dede'nin de geyiklerle haşır neşir olduğu, yanına tuz alarak dağlara çekildiği ve geyiklere tuz yattığı rivayet edilmektedir. Pir Sultan Abdal'm şu dizeleri dedelerin geyiklerle olan ilişkilerini açıkça göstermektedir:

"Haberim duyarsın geyikler ile,

Yaramı sararsın şehidler ile,

Kırk yıl dağda gezdim geyikler ile

Dost senin derdinden ben yana yana" (Gölpınarlı-Boratav, 1991:123).

Geyik, kuş ya da herhangi bir hayvanın şekline girmenin bir kısmı Şamanizm'den geçmiş gibi görünse de gerçekte Budizm'den geçmiş inançlardır (Ocak,1983:163). Öldükten sonra insanın ruhunun başka bir bedene girerek hayatını sürdürebilmesi olarak tanımlanabilen tenasüh inancı, eski dünyanın farklı yerlerinde farklı biçimlerde kabul gören bir inanç biçimidir. Bununla birlikte, insan ruhunun insana, hayvana, bitkiye veya cansız bir varlığa göç etmesi gibi çeşitli biçimleri olan bu inancın en hakim olduğu, en fazla işlenip geliştiği yer Hindistan'dır. Budizm inancının temelini oluşturmaktadır. Özellikle Bektaşilikte tenasüh inancı oldukça kabul gören bir inanıştır. "Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli'de, şöyle bir menkıbe nakledilir. "Hacı Bektaş'ın şeyhi Lokman-ı Perende'nin hacdan dönüşünü kutlamak üzere gelen Horasan erenleri, o zaman henüz çocuk olan Hacı Bektaş'ın kerametlerine inanmamaktadırlar. Bunun üzerine Hacı Bektaş, kendisinin aslında Hz. Ali'nin sırrı olduğunu söylemek zorunda kalır. Bu defa Horasan erenleri, Hz. Ali'nin biri altında, biri avucunun içinde iki yeşil benli olduğunu söylerler. Hacı Bektaş, derhal alını ve avucunu açarak yeşil benleri gösterir. Böylece, onun hakikaten Hz. Ali'nin sırrı olduğunu, yani Hz. Ali'nin Hacı Bektaş'ın bedeninde yaşadığını anlatırlar" (Ocak, 1983:133-135). Hz. Ali'nin değişik kalıplarda yaşadığını gösteren bu inanç vurgulayan pek çok nefes vardır.

Pir Sultan' ını Őu dünyaya

Dolu geldim dolu benim

Bilmeyenler bilsin beni

Ben Ali' yim Ali benim

Balım sultan gerçek sırr-ı Ali' sin,

Müminlerin kanadısın kolusun,

Pirim Hünkar Hacı Bektaş Veli' sin,

Canısız duvarları yürüten meded (Gölpınarlı-Boratav,1991: 98).

Havada uçma motifine ilişkin yalnızca iki menkıbe bulunmaktadır. Bunların ikisi de "Vilayetname-i Sultan Őucauddin" deditir. Bu menkıbelerden ilki- ne göre, sultan bir gün müridleriyle otururken aniden veede gelip herkesin gözü önünde yerden yükselmiŐ ve bulutların üstünde bir süre u uktan sonra tekrar yere inmiŐtir. İkinci menkıbede ise, Sultan Suceuddin kendisine bir koyun vermeyi reddeden s rt  sahibine kızarak havalanıp uçmuŐ ve bulutlara yükselmiŐtir (Ocak,1983:180). Bu motiflere hem Budizm hem de Şamanizm inancında rastlamaktayız. Fakat "havada uçma"  zellikle Budizm inanecinde görülen mistik yöntemlerden biridir.

Tahtacı ocaklarında bulunan bazı pir eŐyalarının kutsallığı eski Türkler arasındaki Şamanist düŐünceden bir tus (t z, t s) kültünden kaynaklanmaktadır (Yörükan,1928:225). Atalar ruhu hatırası için yapılan bu putların bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzemekte bir kısmı da tilki, tavŐan ve başka hayvan derilerinden yapılmakta, duvarlara, sırlara asılmakta veya torbalarda saklanmaktadır (Inan,1996:42). Şamanist Türkler kendileri için hazırladıkları yemeklerden bir kısmını sabah akŐam bu tözlerin ağızlarına sürerek onlara yemek yedirmiŐ, daha sonra karŐısına geçerek ekinlerinin ve sürülerinin bereketli olması için dualar etmiŐ, ilahiler söylemiŐtir. Bazı Tahtacı ve diğer Alevi ocaklarında bulunan kutsal eşyalar da, birer fetiş olarak bu t zlere  mek teŐkil etmektedir (Yörükan, 1928:256).

Dedelerin gerek hayattayken gösterdikleri ker metlerden gerekse öldükten sonra kutsal sayılarak muhafaza edilmiş eŐyalarının yardımıyla bazı hastalıkların tedavi edilebilmesinden de kısmen anlaŐılacağı tizere dedelik kurumıyla Şamanlar arasında bunların se iliŐ Şekilleri, görevleri, itibar ve mevki- ileri, duaları vb. yönlerden birçok benzerlikler bulunmaktadır ( ıblak, 2001:32).

Şamanlık da dedelik de soydan gelme birer dinî mistik meslektir. Her ikisinin de, soyunda şaman veya dede bulunan sülâlelerin çocukları arasından, bu görevin sahibi seçilip bulunur. Türkiye'deki ocak denilen dede soylarının en yetenekli ve hevesli evlâdı post sahibi olurken, burada kendi aralarında bir seçim olduğu görülür (Eröz,1977:258). Alevliğin cemaat yapılanması bakımından belkemiğini oluşturan dedelik kurumunun kökeni, şamanizm'e kadar uzanmaktadır. Bugünkü dedelerin bağlı buldukları ocaklar, 13. yüzyılda Anadolu'ya göçlerle gelip çeşitli yerlere yerleşen Dede Garkın, Hacı Bektaş, Sarı Saltık vb. Türkmen babalarının soyundan gelmektedir (Aydın, 1997:51). Toplum yapısında görülen karışıklıklar nedeniyle bu aşiret liderinin dinsel ve siyasal görevleri birbirinden ayrılmış ve daha sonra "pir, dede, baba, şeyh" gibi kavramlar sadece dinî bir kimliğe bürünmüşlerdir (Hasluck, 1973:333). Ocakzade aileler de zaman içerisinde daha çok dinsel alanda etkin olmuşlardır (Yaman, 1998 :359).

Sonuç:

İslamiyet öncesi inanç sistemlerindeki "aynı anda değişik kılıklarda görünme, mekan aşma, öldükten sonra dirilmiş görülme, akıldan geçenleri bilme, ölüyü diriltme, hastalıkları iyileştirme, tabiat kuvvetlerine hükmetme, hayvan kılığına girme, göklerde uçma, ateşte yanmama, başka bir keramet sahibine meydan okuyup onu alt etme, insanları taş a çevirme, düşmana kötülükler musallat etme, yaşlı kadın ve erkeği çocuk sahibi yapma, su üstünde yürütme" gibi motifler Anadolu menkıbelerinde bütün canlılığıyla yaşamaktadır (Ocak,1984:91-93, Güngör, 1996:239). Bu inançlar; halk hekimliğinde, yağmur yağdırma törenlerinde, mevsimlik törenlerde, semahlarda, kutsal ağaç, gelinin büyüstinün bozulması için su üzerinden çeyizinin geçirilmesi, kurt ağzı bağlatma, adak çaputu bağlama, albastı, taş kesilme inancı, yatır, ziyaret yerlerinden medet umma, elbise ve bazı eşyalarla gömülme vd. olarak sıralanabilir.

Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra eski inançlarından atalar ve tabiat kültlerini, şekil-don değiştirmeyi, Tanrı'nın insan şeklinde görülmesi inancını, ruhun başka bedende hayatını sürdürmesi inancı olan tenasühü, Budizm ve Şamanizm'de görülen havada uçma ve diğer sihir, büyü, ongun vd. inançlarını İslamiyet'te de sürdürdüler.

İnanç önderlerinin etrafında oluşan menkabeler atalar kültürüyle bağlantılıdır. İslamiyet'in kabulünden sonra atalar kültü Anadolu'da veli kültürünün oluşumunda etkili rol oynamıştır. Veliler, velayet derecesine ulaşmış kişilerdir. Kimi zaman tayy-ı mekân (bir anda uzak mesafelere gitme), tayy-ı zaman (bir anda birkaç yerde bulunma), su üstünde yürüme, kalp okuma vd.gibi üstün özelliklere sahiptir. İslam inancına göre buna "keramet sahibi olma hali" adı verilir. Üstün ruhlarla donanmış insan tipi Müslümanlıkla da bağdaşmıştır. Velinin ait olduğu toplumun sosyal, dini, ahlaki değerlerin temsileisi olduğuna inanılır. Halk hekimliğinin bazı uygulamalarında atalar kültü ve tabiat kültürleri arasında bir bağ vardır. Veli kültürüyle şamanların işlevleri arasında benzerlik vardır. Bunlardan biri, hastaları iyileştirmektir (Ocak,1992:10).

Türkler, evreni, dünyayı, insanları anlamaya, kontrol altına almaya yardım eden bu inançlardan, hastalık nedenlerini anlamaya ve tedavi etmeye çalışırken de yararlanmışlardır. Sihir sistemine dayanan şamanlık, hakim inanç olan İslamiyet'in bir ögesiymiş gibi varlığını sürdürmektedir (Boratav, 2000:76).

İslamiyet'te ölüden medet umma yoktur. Veli kültürü, yasaklanmasına rağmen varlığını korumuştur. Şamanist Türkler, şamanların olağanüstü nitelikler taşıdıklarına ruhlar ve gizli güçlerle ilişki kurup onlara istediklerini yaptırıklarına inanırlardı. Bu işlev, evliyaların dileği Allah'a iletmelerine dönüşür. Şamanist dönemden Budist döneme geçtikten sonra Budist azizlerinin çok eskilere inen kerametlerini anlatan metinler tercüme edildi. Ayinlerde halkın okuması için oluşturulan metinler geniş tabana yayıldı. Bu yolla evliyaların menkabelerine şamanların üstün ruhani güçlerle donanmış kişilikleriyle, Budist azizlerin kerametleri de eklendi (Ocak, 1984:7). Türk şamanları olağanüstü kimlikleriyle Bektaşî velayetnamelerinde yazılmış menakıpnamelerde adeta yeniden hayat bulmuş gibidir.

Halk, evliyaların yattığı mezar, hazire, yatır, türbe, zaviye, tekke, dergâh vd. yerlere gidip dua eder. Veliden: hastalıklardan kurtulma, iş bulma, kısmet açma gibi çeşitli konularda yardım istenebilir. Dua edip de istekte bulunanın mutlaka bunu inanarak yapması şarttır, aksi halde isteğin gerçekleşmeyeceğine inanılır. Ziyaretlerde dua okunur, ata ruhlarından yardım dilenir. Ziyaret suyundan medet umulur. Bazı durumlarda atalar kültürüyle su kültürü, tepe kültürü, ve taş kültürü birleşir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra da halkın yatırlara gitmesi üzerine "Allah'ın sevgili kulları olan ve

Allah'a sözü ve nazı geçebilen evliyanın yardımını dilemek" şeklinde açıklanmağa çalışılmıştır (Eröz, 1992:103).

Anadolu inanç önderlerinin adları etrafında inanç ve kültür değerleri oluşmuştur. Birçoğu adıyla yaşatılırken birçoğunun adı unutulmuş, kerametleri yatır ve ziyaretlere ad olarak verilmiştir. Anadolu inanç önderleri yaşadıkları çağa ve günümüze katkıda bulunmuşlardır. İslamiyet öncesi kutsal sayılan, korkulan, saygı duyulan inanışlar bir takım yapı ve fonksiyon değişiklikleriyle devam etmektedir (Artun, 2000: 40).

KAYNAKLAR

- Artun (Erman), 2000, Adana Halk Kültürü Araştırmaları, Adana
- Avcıoğlu (Doğan), 1995, Türklerin Tarihi I, İstanbul, Tekin Yayınları
- Aydın (Ayhan), 1997, Alevilik – Bektaşilik Söyleşileri, Ankara
- Boratav (Pertev Naili), 2000, Halk Edebiyatı Dersleri, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul
- Çıblak (Nilgün), 2001, İçel Tahtacıları, Dini İnanışlar ve Dini Törenler, Halk Kültürü, Anonim Halk Edebiyatı, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Eliade (Mircea), 1987, Encyclopedia Of Religion v.13, Mc Millan, Newyork
- Eröz (Mehmet), 1992, Eski Türk Dini ve Alevilik Bektaşilik, T.D.A.V., İstanbul
- Freud (Sigmoud), 1971, Totem ve Tabu, İstanbul, Remzi Kitabevi
- Güngör(Harun), 1996, "Türk Alevi Bektaşı İnançlarında Şamanlığın İzleri", Erdem Dergisi, Türklere Hoşgörü Özel Sayısı 1,
- Gölpınarlı (Abdülbaki), Boratav (Pertev Naili), 1991, Pir Sultan Abdal, İstanbul
- Hasluck (F.W.), 1973, Christianity and İslam under the Sultans Vol.1 Octagon Books Newyork
- İnan (Abdülkadir), 1966, Tarihte ve Bugün Şamanizm
- Kaya (Muharrem), 2001, "Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri", Folklor/Edebiyat, Ankara.
- Meydan Larousse, 1971 "İnanç " C.6 İstanbul
- Ocak (Ahmet Yaşar), 1984, Türk Halk İnanç ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri, Ankara
- Ocak (Ahmet Yaşar), 2000, Alevi ve Bektaşı İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İstanbul
- Ocak (Ahmet Yaşar), 1992, Menakıpnameler, Ankara
- Ocak (Ahmet Yaşar), 1983, Bektaşı Menkabelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul, Enderun Kitabevi
- Örnek (Sedat Veyis), 1988, 100 Soruda İnkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, İstanbul
- Tezcan (Mahmut), 1996, Kültürel Antropoloji, Ankara
- Turan (Şerafettin); 1994: Türk Kültür Tarihi, İstanbul
- Uraz (Murat), 1994, Türk Mitolojisi, İstanbul
- Yaman (Ali), 1998, Dünden Bugüne Kızılbaş Alevi Dedeleri, Pertev Naili Boratav Armağanı
- Yörükân (Yusuf Ziya), 1928, Tahtacılar, Dar-ül Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul